

կ'անուանէ համեան արձանագրութեանց լեզուն, — Էրբօւրը պետք է հասկընալ թէ՛ անկէ ալ աւելի չ'ին լեզու մը որ առնչութիւն ունենայ հայերէնին հետ: — Անշուշտ այս վերջինս, այն է դասական մատենագրաց "Աւարոտեան", կրօած լեզուն, կամ որ նոյն է՝ մատենային արձանագրութեանց "Ուրարտեան" (== Արարատեան) լեզուն:

Այս առթիւ կարեւոր կը համարիմ յիշատակել թէ քանի մը տարի յառաջ՝ երբ հետեւել սկսայ քննադատ մասին հրատարակելով ուսումնասիրութեանց, առաջին օրէն համադրեցայ թէ անոք ազգակից են Ուրարտեանց: Օր մըն ալ կարդալով որ Հալէվի "սեմական" ծագումն էր տայ անոնց, դիմեցի արդէն ինձ ծանօթ հռչակաւորին Սէյսի, որ հաճեցաւ պատասխանել թէ քննադիւր "ուրարտեան" ցեղէ են. որ կը հայտատու վերի դիտողութիւնս ցնանի յայտնած կարծիքին մասին:

Քննադատը լեզուէն ելած այս հետեւում թիւնը մաքիս մէջ ուրիշ կասկածներու եւս ծնունդ առաւ, որ պատմական բաւական ծանր պարագաներ ըլլալով՝ չեմ համարձակիր հրապարակ հանել հապճեպով. այլ կը սպասեմ նորանոր գիտերու եւ անոնց տուած արդեանց:

Կ. Յ. ՊԱՍՏՆԱՅԱՆ

ՈՒՂԵՐԱՎԱՆ

ՍԵՐԻ ԺԱՊՈՒ ԲՈՒՍԱՎԱՆ ԵՋԵՐԱՔ

Ժ.

Թիֆլիսցի:

Մասնատեան տալմ Ծ չկար դեռ՝ երբ բեռնաբարձ լծակին ամբարկց դործողութիւնները քունս խանգարեցին, ելայ վեր նաւայարկին, եւ հաշ կը նշմարեմ որ Թեոդոսիա արդէն կանգնած է մեր ասելու:

Դուրս ելայ նաւամատոյց, մինակ, առաւօտեան զովութեամբ քաղաքը դիտելու: Կառապան ընտրեցի ինձ առաջնորդ, որ իր թիւթեւ կառքով տարաւ զիս բոլոր փոքր ի շատե ուշադրութեան արժանի տեղերը տեսնելու: Բաթումէն սկսած Սեւ ծովի եզերաց վրայ ոչ մի տեղ հայ գաղթականութիւնն այնպէս հոծ է, ինչպէս այստեղ, ուր Հայոց գոյութիւնը կը յիշատակուի արդէն ԺԵ զարեան: Թեոդոսիայի Հայերը կը զբաղին գլխաւորաբար վաճառականութեանց, բայց կան նաեւ արտեւարարներ եւ արքունի պաշտօնատէրներ եւ երկու եկեղեցի եւ երկու դպրոց. իրենց

թիւը կը հասնի 1200ի. կան նաեւ 75 տան շափ կաթնորդիկայ Հայեր, որոնք նոյնպէս ունին իրենց եկեղեցին եւ ծխական դպրոցը: Բայց ԺԴ քաղաքաւոր քաղաքին եւ ոչ մին տեսնել, վասն զի օրը շատ վաղ էր դեռ. Հայոց եկեղեցւոյն գաւթին մէջ փոքրիկ անակէն պտաւ կին մը դուրս ելաւ, եւ բաւ թէ ոչ մի հայ եկեղեցի կամ դպրոց բաց չես կրնար գտնել այս քաղաքին. ես ալ զանգի մտակայ ճաշարանը եւ այնտեղ թէյով զբաղեցայ՝ մինչեւ որ քաղաքը իր քննէ արթնցաւ:

Փոքրագիւր բլրոյ մը ստորոտն եւ զառիվերին վրայ կիսաբոլոր տարածուած է Թեոդոսիա, ձախ թեւին վրայ ունենալով դարաւոր ամրութիւններու հին, կործանած պատնէշները, յիշատակ քաղաքին նախին փառացը: Երկարակեան ճերմակ սներ սիրուն ձեւով շարուած են նաւահանգստին կիսաբոլոր եզերքին վրայ, որոնց առջեւ կը քան զմիւս փառաւոր ծովային տեսարաններ կը պարզին: Աւելի փոքր քան Բաթում՝ (ունի միայն 12 հազար բնակիչ) Թեոդոսիա այսու ամենայն փառացը չէ: Թեւեւ չունի մեծ առեւտրական կարեւորութիւն եւ դործունէութիւն, բայց իր գեղեցիկ դիրքով կը յիշեցնէ Միկելոնիսիան իտալական ծովեզրեր փոքր քաղաքները: Իր ամենին նշանաւոր փողոցն է՝ Գիւնտէլայա (Güntelaya) այսինքն Զեմպօլս փողոցը: Այս ասունը յիշատակ է ջննդական տիրապետութեան միջոցին, երբ ԺԳ դարուն՝ ամբողջ Սեւ ծովու եզերքը կը զբաղեցնէր Կոֆֆա անուան ներքեւ: Քաղաքը հիմնուած է այստեղ յոյն գաղթականներէ, եւ շուտով կարեւոր կենդրոն եղած՝ վաճառականութեան: Եւ դարուն Հոնք քանդեցին զԹեոդոսիա, եւ այնպէս քանդուած մնաց մինչեւ Զեմպօլսցոյ տիրելն, որոնք քաղաքը վերին զարգացման հասուցին: 1475ին անցաւ Տաճկաց ձեռքը, ասոնք ալ իրենց կողմէն միտարներով զարգարեցին, եւ անուան իրենց հնամանք կոչեցին Բեթէ. Տաճկիներն այնչափ հաւանք էին Բեթէին, որ շատ անգամ Բեթ-Նիմօլսը (Երթմի Կ. Պոլսի) կամ Բեթ-Նիմօլսի (փոքր Կ. Պոլսի) կը կոչէին: Երբ Ռուսներն տիրեցին Բեթէին՝ քաղաքն աւերակ թողուցին ամբողջ կէս դարէն աւելի, իրենց բոլոր ուշադրութիւնը դարձնելով նախ Բերլին. մինչեւ որ ներկայ դարուս հաջիկ միջինքն ետքը Թեոդոսիա սկսաւ կենդանանալ. իսկ երկաթուղին կապեց զայն ցամաքային առեւտրական աշխարհին հետ՝ 1892ին միայն, երբ առասկան կառապարութիւնն որոշեց զԹեոդոսիա առեւտրական նաւահանգիստ անել: Բայց ի առեւտրական յատկութեան (թեւեւ դեռ այսմեան վիճակին մէջ ալ շատ մեծ կարեւորութիւն չունի), շատ յարմար քաղաք ծովային բաղնիքներու այնպէս որ ամառները՝ մանաւանդ օտար տեղերէ եկող հիւանդներն եւ այցելուներն են որ քաղաքին դուրսութիւն կու տան: Այնչափ զովեցին ինձ այստեղ լոգարանները — կամ յատկապէս լոգարաններու ծովն — որ չվարանցեցայ անձամբ փորձելու: Իրաւունք ունեին. ծովուն յատակը հարթ է, աւազուտ կամ թէթեւ կաւային կախուղ. սաքերդ կարծես թաւշի վրայ կը կոխեն. ջուրը

յտակ է ու թափանցիկ, եւ առջեւ ծովային տեսարանը սքանչելի: — Առ միայն յատուկ լողարաններն այլ ամրող ծովակները, մինչեւ անդամ բովանդակ նաւահանգիստ՝ շատ յարմար է լողանալու: Եւ իրօք, իրիկունները ինչպէս պատմեցին՝ ամրող ծովակները ծածկուած է լողացողներով, ուղղակի բաց երկնի տակ, ճիշդ ինչպէս Բաթումի ծովակերաց բուլվարին առջեւ, ուր ամառ ժամանակ, առաւօտ, երեկոյ, բաց ի որոշ լողարաններէ եւ վրաններէ՝ նոյն իսկ բաց տեղերն անթիւ լողացողներ կան:

Թեոդոսիայի նաւահանգիստն երկու կողմէն լեռներով պատուեալ է պատակաւունջ հոլերու դէմ, եւ հաստատ ապահովութիւն կ'ընայէ այստեղ ապաստանող նաւերուն:

Այստե ամենայնիւ Թեոդոսիայի մէջ ամենէն նշանաւոր տեսնելու անձն եւ վայրերն են՝ մեր Նաշախարծովանկար ծերունի Ալեքսէիկէն, եւ իւր հիմնադրութիւնները: Ալվազովսկի անուր մշտապէս կապուած պիտի մնայ իւր ծննդավայրին հետ: Եւզի՛՛՛. Կոստ. Ալվազովսկի ծնած է այստեղ, 1817, Յուլի 17. Եւ իր քաղաքին բնութեանն եւ գրիցը շնորհիւ ծնունդ է առած եւ կատարելագործուած է իւր անձին վրայ՝ ծովային նկարչութիւն, որ զինք պար ոչ միայն Ռուսաստանի՝ այլ եւ բովանդակ աշխարհի նշանաւոր կը հանդիսացնէ:

Թեոդոսիա քաղի էր խմուռ ջրէ. եւ գիւրին է երեսկայել թէ ինչ ահաբիւ պակասութիւն է այս՝ քաղաքի մը համար, եւ ինչ աղէտք ծողովորեան, որովք ուսումնային երկար տարիներ առանց կարողանալու դարձնել զանել: Այն միջոցին՝ Ալվազովսկի հետաւ քաղաքին օգնութեան: Ինք՝ քաղաքէն 25 վիստա հեռու՝ Սո- Բուլի կուռած տեղն ամառանոց եւ կայուած մ'ունի, ուր մաքուր աղբիւրէ առատ կը վաճէ վճիտ ջուր: Եւ Ալվազովսկի իր աղբիւր ջուրը ձրի շնորհեց քաղաքին, որ 1887ին ջնմուղ շինելով՝ քաղաքը փոխադրեց զայն. եւ այժմ՝ Թեոդոսիայի ծովափանց վրայ՝ ի յիշատակ այս նուիրաբերութեան՝ կը բարձրանայ գեղեցիկաշէն աղբիւրն՝ իր նուիրաբանին անունով:

Թեոդոսիա բազմաթիւ հիմնութիւններ ունէր հին հելլեն-հռոմէական քաղաքակրթութեան. եւ այս հիմնութիւններն առ ժամանակ մի կը պահուէին: 1811էն ի վեր՝ հին մելիթի մը մէջ, որ մեծ անշարմարութիւններ ունէր: Այստեղ ալ Ալվազովսկին օգնութեան հասաւ. Պետերբուրգի մէջ յատուկ պատկերահանդէս կազմեց իր նկարներուն, ուսելից խոշոր գումար մը շնորհաւ: Եւ ինք այս գումարն ամրող յատկացուց Թեոդոսիայի ինտէլեկտէի հիմնուելուն՝ քաղաքին բարձրաւնդակին վրայ, ուր այսօր բաւական հիմնութիւններ կան ամփոփուած. ստացի մէջ նշանաւոր են մանաւանդ ջննդական ժամանակի մարմրի վրայ քանդակած արձանազարդութիւնները: — Բայց Ալվազովսկին չլստացաւ այս գումարի նուիրաբերութեամբ, թանգարանին ընծայեց նաեւ հինգ գեղեցիկ նկար՝ իր քաշաններէն:

Այս նկարներէն մէկը կը ներկայացընէ առակական ժամանակի Բէթլէն (1783): Երկրորդ

նկարն է՝ Սեւ ծովու վրայ գիշերային մերկի. նոյնպէս մնացածները՝ բոլորն ալ ծովային հիմնադր տեսարաններն:

Սակայն Թեոդոսիայի ամենամեծ զարեւն Ալվազովսկիի սունն, իր մշտական պատկերահանդէսով, ուր ի տես դրուած են եւ իր գրուին հեղհեմէ՝ ծերունի նկարչին լուսադն ու վերին գործերը: Մուտքն ազատ է ամեն այցելուի, միայն 20 կուպէկի փոքրիկ վճար մի կայ սահմանուած, զոր Ալվազովսկի յատկացուցած է քաղաքին աղքատներուն: Երկար ժամանակ ի ցոյց էին դրուած այստեղ Ալվազովսկիի նշանաւոր պատկերներէն՝ Ամերիկայի գետուիլը. Փոթիկի Ովկիանոսի վրայ. Ափրդիտէի ծնունդը. Նայի ի՛նչէն Արարատէն՝ ջրհեղեղէն վերելը. Պուշկին Ռուսաց մեծ բանաստեղծը՝ Նարմի Գուրգոֆեան ծալուելուն վրայ. Պոմպէի քաղաքին կործանումը. Խարայ-Էլաջուց անցքը Կարմիր ծովէն. Կ. Պոլսը Մարմարեան ծովակըրը. Նեապոլիս նաւահանգիստ, եւ ուրիշ սքանչելի նկարներ՝ զանազան մեծութեամբ: — Պատկերահանդէսը հաստատուած է տան գետնադարկին վրայ. իսկ երկրորդ դասիկներ կը բնակի ինք նկարիչը, որտեղ ունի իր ընդունելութեան սենեակը, զահլիքը, աշխատութեան սենեակը, եւ այլն, մեծաւ մասամբ զարնալ նկարներով զարդարած, որոնց հետ դրած է նաեւ դրական եւ գեղարուեստական աշխատքի հոգաւոր տաղանդներու պատկերները, եւ իր ընկերներուն ու բարեկամներուն:

Բայց աղբիւրէն, որուն վրայ վերը խոսեցայ, Թեոդոսիայի փոքրիկ բուլվարն ալ Ալվազովսկիի անունը կը կրէ:

Վիստա որ Թեոդոսիա գտնուի է բուսականութեան, ապա թէ ոչ՝ նրա գեղեցիկ դիմը կրկն գեղեցիկ փայլ կ'ունենար: — Այս նոր ծովակու քաղաքի մէջ՝ զարազերիկ ճարտարապետութեան ձեւով շինուած սիրուն աներէն ոչ շատ հեռու՝ ինչպէս արդէն յիշեցի՝ կեցած են նաեւ (զուցէ դիտեմք պահուած) Թեոդոսիայի պատմական անցելոյն մնացորդները, իւր շինութեան ժամանակի ամրութիւններն աւերակներն, որ հետաքրքրի դիտողի աչացն ոչ փոքր հակապատկեր կը ներկայացընեն:

Թեոդոսիա ունեցած է իւր ազգային գործունէութեան ու շրջանը, զոր պարտական է դարձնալ Ալվազովսկիի, բայց այս անգամ ոչ թէ նկարչին՝ ալ նրա երեց եղբոր՝ հանդուցեալ Գաբրիէլ Աբրեպիսկոպոսին: Այժմ՝ արդէն պատմութեան սեպհականութիւն են դարձած իր երբեմն նշանաւոր խալիֆէն Լուր-Բաշը, դարուն միջինին, որ ոչ առաւ ընտիր աշակերտներ եւ գործիչներ հասուցած է աղբին, եւ իր երկու ամսաթիւրները՝ Գոսոփ-Բաշն 1872ին, եւ անկէ ալ յառաջ՝ Մուսթաֆա Ալաշին, որ Փարիզէն փոխադրուեցաւ այստեղ 1869ին իր հրատարակութեան Ե տարին, եւ 1860էն կը տպուէր Խալիֆեան ուսումնարանի տպարանը՝ երեք զատ զատ հրատարակութեամբը, հայերէն, առաւելու-հայերէն, եւ գաղղիներէն-հայերէն: (Ցեւ Պոսթ. հայ լրագրութեան, Հոտ. Ա. Է. Գր. Ա. Գալէմբերգեան, Ալեքան, 1893.) Իսկ այժմ. այժմ՝ Գոհ է ինքն էթէ

ոչ միայն թեոգոսիայի՝ այլ առ հասարակ խրիմի
Հայերը, մանաւանդ կանանց նոր սերունդը,
չսկսէին մոռնալ իրենց մայրենի լեզուն:

(Ըրթաւ-իւնի):

Կ. ՅՈՒՐԾԱՆՆ

ԱՅԼԵՐԱՅԻՔ

Մ Ա Ն Բ Ա Ն Ո Ւ Ր Բ

Յրդուկը գորշակ օղոյ:

(Ռազդիր մը՝ իրեն բնական օգաբուշակ
կը յանձնէ տղուկ մը՝ $\frac{1}{4}$ լիտր ջրով լեցուն
ապակեայ շշի մը մէջ: Եշին $\frac{3}{4}$ մասը ջրով
պիտի լեցուի, եւ ամէն ութ օր ամառը, եւ
ամէն տասնուչորս օր՝ ձմեռը շինը ջրով հան-
գերձ պիտի փոխուի: Եշին որոշ նիստն է պա-
տուհանի առջեւ: Եշին բերանը կտաւէ լաթով
մը պիտի ծածկուի: Եթէ տղունկն առտու կա-
նուի առանց շարժման ապակեայ յատակը նստի
եւ խնջանաւ գալարի, բսել է ոյ օդը գեղեցիկ
եւ պայծառ պիտի ըլլայ: Եթէ անձրեւէ կամ
ձիւնէ, տղունկը շշին մինչեւ վիզը կ'երթայ կը
կպչի եւ հոն կը մնայ, մինչեւ որ օդը զարձեալ
պայծառանայ եւ գեղեցիկանայ: Եթէ հով
ըլլայ, անասունն արտաքոյ կարգի արագու-
թեամբ ջրոյ մէջ հոս հոն կը լողայ, եւ ան-
հանգստ կ'ըլլայ, մինչեւ որ հոն իրը ելլէ:
Անձրեւախառն փոթորիկ քանի մ'օր յառաջ
տղունկը միշտ ջրէն դուրս կը մնայ, բայց եթէ
փոթորիկը սկսի, արտաքոյ կարգի անհանգիստ
հոս հոն կ'երթայ ու կու գայ, իրեն թէ
ըլլածգութիւն ունենար:

Կոլոնիան ջրոյ հնարիչը:

Կոլոնիան ջրոյ (Eau de Cologne) հնա-
րիւն չովանի Երթիմ Գարինա անուն
25ամեայ իտալացի պատանին, յամին 1709,
իւր Uomo d'Ussola բնիկ գաւառէն գաղթած էր
Հոննոսի եղբրքներն, իւր բաթին ու երջան-
կութիւնը գտնելու վախճանաւ: Հոս կը ծախէր
ածառ, հոտաւէտ իւղեր եւ ուրիշ այլեւայլ
զարդու վերաբերեալ առարկաները՝ դորմը
իտալիայէն բերել կու տար: Իւր համեստ
խանութին մէջ կը գանուէր նաեւ անուշաբոյր
իւղ մը, որուն պատրաստութիւնն իւր գաղ-
տնիքն էր: Սոյն իւղին՝ իւր բնական քաղաքին
անունը տուած էր, քնանկայ համակրանքն
ոյնքն ձգելու համար: Բազմաթիւ տարեաց
շարքին մէջ իրմէ հնարեալ գիւտին համբաւը

հաղի թէ հոննոսական գաւառաց սահմանե-
րէն անդին տարածուեցաւ: Նախ՝ եօթնամեայ
պատերազմն եւ ապա գաղղիական բանակին
չուն՝ գիւտին համարան եւրոպական երկրաց
մէջ ալ սփռեցին: Ֆարինա բաւական երկար
ապրեցաւ՝ իւր նորահնար գիւտին փառքն ու
պարծանքը վայելելու համար եւ 1766ին,
մեռաւ, գրեթէ 80 տարեկան: Իւր եղբորորդին
Ժառանգեց անոր ստացուածքն ու գաղտնիքը,
որ գործատունը մինչեւ 1792 կառավարեց եւ
թողուց երեք որդի: 1709էն ի վեր միայն
տասը հոգւոյ յայտնուած է Կոլոնիան ջրոյ
գաղտնիքը: Հնարիչ Գարինային պատրաստու-
թեան ինքնագիր կերպը կը հանգչի բիւրեղեայ
բաժակի մը ներքեւ, եւ այս ալ եռապատիկ
փակեալ արկել մը մէջ: Հնարչին աշխատելու
սենեկին մէջ դեռ եւս կը գտնուի այն պատու-
ական մեքենայն, յորում՝ իւղը մեղիւի մ'օգնու-
թեամբ կը խառնուի: Վազմանն՝ որ կարագի
մեքենայն կը յիշեցնէ մեղի, քաթի եւ երկաթէ
շինուած է եւ կրկին դռներով կը փակուի:
Այս տեղը մասած ժամանակնիս կը նշմարեմ
կտոր կտոր տակտակներէ շինուած եւ մեծաղի
կտորներով զրուագուած մետակ մը, որ երբեմն
շինէրը լեցնելու կը ծառայէր: Մառանները
այլեւայլ կարգերու բաժնուած են, որ թանձր
պատերով իրարմէ անջատած են: Հրդեհէն
պահպանուելու համար իւրաքանչիւր խցիկ ա-
ռանձինն ամուր փակուած է: Այս կարգերուն
մէջ կողմեան ջրով լեցուն ահագին տակառ-
ներ գտնուած են: Ցախանները եղեւնիայտէ
պատրաստուած են, որովհետեւ ասի շատ յար-
մար ե հոտաւէտ իւղերը պահելու, եւ ասկէ
զատ շատ ալ տոկուն է: Ցախաններն Մարտէլ
կը շինուին եւ գաղղիական գիւնոյ ոգւով լի
Կոլոնիա կ'առաքուին: — Ալբոյու Նարպոնի
շրջակայից խաղողէն կը պատրաստուի: Հոն կը
գտնուի նաեւ Գարինի գործանունն օգնական
զտարներ: Ալբոյու կողմեան ջրոյ փոխարկելու
համար՝ պէտք է ալբոյով կէս լեցուն տա-
կառին մէջ իւղի խոնրն թափել եւ ապա մինչեւ
վեր ալբոյը լեցնել: 14 օրէն պատրաստ
կ'ըլլայ: Ցախառնի յատակը նստած կանանց
դիրտը պատուական միջոց է ընդդէմ յօգա-
ցաւի: Թէեւ իւղի ետեւիւնն տակիւնն միշտ
գաղտնիք մըն է, սակայն արդի բնալուծութեան
գիտութիւնն ըստ մեծի մասին լուծած, մեկնած
է: Մառաններուն մէջ դեռ եւս 1750էն մնա-
ցած շշեր կան: